

**Marek Starowieyski, Jan Gliściński,
Tadeusz Kołosowski**

Biuletyn patrystyczny

Collectanea Theologica 59/2, 129-140

1989

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BIULETYN PATRYSTYCZNY

Zawartość: I. PUBLIKACJE. 1. Antyk chrześcijański w „Cristianesimo nella storia”. — 2. Dzieło naukowe ks. F. Halkina SJ, bollandysty (cd.). — 3. Nowe roczniki „Jahrbuch für Antike und Christentum”. — 4. „Corpus Christianorum. Series Graeca” (cd.). 5. Encyklopedia augustyńska (cd.). — 6. Nawrócenie religijne w pierwszych wiekach chrześcijaństwa. II. KOMUNIKATY. Stan pierwotny człowieka w ujęciu św. Hilarego z Poitiers *.

I. PUBLIKACJE

1. Antyk chrześcijański w „Cristianesimo nella storia”

„Cristianesimo nella storia”, czasopismo noszące podtytuł „Ricerche storiche, esegetiche, teologiche”, jest stosunkowo młode, gdyż pierwszy jego numer ukazał się w roku 1980. Wydawane jest ono pod patronatem Uniwersytetu Bolońskiego przez Istituto di Scienze Religiose w Bolonii i przez EDB (Edizioni Dehoniane, Bologna). Początkowo w ciągu roku ukazywały się dwa numery, a od 1984 r. trzy numery o zawartości od 500 do 700 stron. Odpowiedzialnym za to czasopismo jest Giuseppe Alberigo, zaś redaktorem naczelnym — Daniele Menozzi. W skład komitetu naukowego wchodzi: E. Bianchi, F. Bovon, J. Delumeau, J. Dupont, A. Grillmeier, M. Guasco, G. Kretschmer, J. M. Mayer, G. Miccoli, B. Tierney, J. M. Tillard, F. Traniello, B. Ulianich, A. Vauchez, G. Verucci, J. Zizioulas. Skład ten zmienia się w ciągu wydawania czasopisma. Na jego podstawie widać jednak, że zainteresowania tego czasopisma są dość szerokie: od starożytności do czasów nowożytnych, jak mówi G. Alberigo we wstępie programowym: „Tutto il cristianesimo... nella sua dimensione storica” (1, 1, 1980, 6). Wiele miejsca poświęconego jest również epoce starożytności chrześcijańskiej w jej różnorodnych aspektach. W „Cristianesimo nella storia” obok artykułów znajduje się również obszerny dział recenzji, zawierający długie i ważne omówienia książek z dziedziny historii.

Wyliczmy tu artykuły interesujące badacza antyku chrześcijańskiego, podając rocznik, numer, rok i strony:

A. Grillmeier, *Marco Eremita e l'origenismo: saggio di reinterpretazione di Op. XI, 1, 1, 1980, 9—58.*

A. Leonardi, *Il testo dell'Ascensio Isaiae nel Vat. lat. 5750, 1, 1, 1980, 59—74.*

A. Acerbi, *La „Visione di Isaia” nelle vicende dottrinali del catarismo lombardo e provenzale, 1, 1, 1980, 75—123.*

D. Menozzi, *La crisi dell'autenticità della Donazione di Costantino in un manoscritto della fine del XIV s., 1, 1, 1980, 135—154.*

P. Bettolo, *Le sentenze di Nilo: patristica e umanesimo nel XVI s., 1, 1, 1980, 155—184.*

E. Norelli, *La resurrezione di Gesù nell'Ascensione di Isaia, 1, 2, 1980, 315—366.*

M. Regali, *Intenti programmatici e donazione delle „Invectivae in Iulianum” di Gregorio di Nazianzo, 1, 2, 1980, 401—410.*

* Redaktorem niniejszego biuletynu jest ks. Jan Gliściński SDB, Warszawa.

- L. Perrone, *Il „Dialogo contra aftar doceti” di Leonzio di Bisanzio e Severo di Antiochia*, 1, 2, 1980, 411—444.
- W. Trilling, *Bemerkungen zum Thema „Frühkatholizismus”. Eine Skizze*, 2, 2, 1981, 329—340.
- A. M. Ritter, *Il secondo concilio ecumenico e la sua ricezione: stato di ricerca*, 2, 2, 1981, 341—366.
- Ch. Renoux, *Note sur l'Ascension d'Isaie dans la tradition hierosolymitaine*, 2, 2, 1981, 367—370.
- A. Kowalski, *„Rivestiti di gloria”. Adamo ed Eva nel Commento di S. Efrem a Gen. 2, 25 (Ricerca sulle fonti dell'esegesi siriana)*, 3, 1, 1982, 41—60.
- C. Moreschini, *Il contributo di Gerolamo alla polemica antipelagiana*, 3, 1, 1982, 61—72.
- J. Gribomont, *Marc l'Ermite et la christologie evagrienne*, 3, 1, 1982, 73—82.
- A. De Halleux, *Le IIe concile oecuménique. Une évaluation dogmatique et ecclésiologique*, 3, 2, 1982, 297—328.
- L. Cirillo, *Erma e il problema dell'apocalittica a Roma*, 4, 1, 1983, 1—32.
- J. Doignon, *La première exégèse augustinienne de Rm 8, 28 et l'unité formulée „more tulliano” des quatre vertus dans l'amour*, 4, 2, 1983, 285—292.
- W. Rordorf, *Le dimanche — source et plénitude du temps liturgique chrétien*, 5, 1, 1984, 1—10.
- J. Gribomont, *Encore Marc l'Ermite: l'union selon l'hypostase*, 5, 3, 1984, 463—474.
- Ch. Piètri, *Christiana tempora: une nouvelle image de l'homme*, 6, 2, 1985, 221—244.
- G. Vissonà, *Pseudo-Ippolito. In Pascha 53 e la tradizione dell'encrateia*, 6, 3, 455—488.
- P. C. Bori, *„Date a Cesare quel che è di Cesare” (Mt 22, 21). Linee di storia dell'interpretazione antica*, 7, 3, 1986, 451—464.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

2. Dzieło naukowe ks. F. Halkina SJ, bollandysty (ed.)

W *Biuletynie patrystycznym* Coll. Theologica 49(1979) z. 4, 189—191 omówiłem dzieło naukowe wielkiego hagiografa-bizantynisty ks. F. Halkina SJ. Ponieważ od tego czasu ukazało się jego kilka ważnych prac, warto do tego tematu powrócić.

Tom 100 (1982) czasopisma „Analecta Bollandiana” jest poświęcony dwóm wielkim uczonym jezuitom: Baudouin de Gaiffier i François Halkin. Na s. XIX—XXX znajduje się bibliografia dzieł uczonego bollandysty: 94 artykuły i 66 not zawartych w „Analecta Bollandiana”, nie licząc recenzji, 10 tomów w serii *Subsidia Hagiographica*, 6 książek poza tą serią, 65 artykułów w różnych czasopismach, współpraca w wielu inicjatywach naukowych o charakterze międzynarodowym, czasami anonimowa. Ten zestaw dzieł został w ostatnich latach jeszcze pomnożony.

Uwieńczeniem dzieła F. Halkina jest *Novum Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*, *Subsidia Hagiographica* 65, Bruxelles 1984, s. 430. Dzieła Bibliotheca Hagiographica Graeca i jej Auctarium zostały omówione w poprzednim artykule. *Novum Auctarium* stanowi zamknięcie pracy nad BHG: daje uzupełnienia, nanosi poprawki i zmiany, jakie miały miejsce od 1957 roku, w którym wydano BHG. Tom ten stanowi absolutnie niezbędną pomoc w pracy każdego, kto zajmuje się hagiografią.

W serii *Subsidia Hagiographica* ukazały się jeszcze trzy tomy F. Halkina:

t. 69: *Le ménologe imperial de Baltimore*, Bruxelles 1985, s. 363.

Menologium z Baltimore (dawniej rps 33 Biblioteki Patriarchalnej w Aleksandrii) z XI w. stanowi zbiór życiorysów świętych na miesiąc styczeń i jest częścią menologium wydanego przez Łatyševa w Petersburgu w latach 1911—1912. Tom zawiera omówienia i dokładny opis menologium, a następnie życiorysy św. Sylwestra, proroka Malachiasza, św. Teopempta i Teonasa, św. Pawła Pustelnika, proroka Micheasza, kazanie na Epifanię, życiorysy św. Jana Chrzciela, św. Zotikosa, św. Polyeuta, św. Marcjana rządcy, św. Teodozego cenobiarchy, fragment żywotu św. Eutymiusza, męczeństwa św. Tacjany, św. Hermyla i Stratoniki, mnichów z Synaju, żywot św. Jana Kalibity, opowieść o okowach św. Piotra, żywoty św. Antoniego, św. Cyryla Aleksandryjskiego, św. Teodota z Cyreny na Cyprze, św. Eutymiusza, męczeństwo św. Neofita, życie św. Apostoła Tymoteusza, męczeństwo św. Klemensa z Ancyry, żywot św. Euzebij Xene. Życiorysy zaopatrzone są w przekład francuski.

t. 71: *Hagiologie byzantine*, Bruxelles 1986, s. 221. Tom zawiera 14 tekstów hagiograficznych, tj. pochwałę św. Jakuba, żywoty św. Jazona i Sospitatrosa, św. Krzysztofa, męczeństwa św. Adriana i Natalii, 1003 męczenników, żywoty św. Teodozjusza z Cezarei, św. Teodora z Perge, św. Ananiasza i jego 8 towarzyszy, św. Mendory, Metrodory i Nimfodory, św. Teopompa i Teonasa, św. Teodoreta z Antiochii, 42 męczenników z Armorium († 845), św. Teofilakta z Nikomedii (IX w.), św. Tomais z Lesbos (X w.). Większość tekstów opatrzona jest francuskim przekładem.

t. 74: *Six inédits d'hagiologie byzantine*, Bruxelles 1987, s. 197. W tym tomie otrzymujemy następne teksty hagiograficzne: pochwałę św. Horeozeli autorstwa Konstantyna Akropolity, męczeństwo Filetairoso i Eubiotosa, żywot trzech braci męczenników z Lentini, męczeństwo św. Cecylii, męczeństwo św. Are-tasa i jego towarzyszy, żywot św. Atanazji z Egiptu.

Obok tych tomów, stanowiących serię wydawniczą bollandystów, F. Halkin wydał trzy tomy w serii *Cahiers d'Orientalisme* (P. Cramer, Genewa):

t. 2: *Le corpus athénien de St. Pachome*, 1982, s. 167 (format 4°). Tom zawiera wydanie rękopisu ateńskiego *Zywotu św. Pachomiusza*, dzięki czemu można było uzupełnić grecki życiorys wydany przez F. Halkina w 1932 r. (*Subsidia Hagiographica* 19). Otrzymujemy w ten sposób prosty i czytelny tekst tego życiorysu, który niegdyś przełożył na j. francuski A. J. Festugière, *Les moines d'Orient IV/V*, Paris 1965. Tenże autor dokonał przekładu francuskiego dodatków do życia św. Pachomiusza.

t. 8: *Dix textes inédits tirés du ménologe impérial de Koutloumoussa*, 1984 s. 131 (format 4°). Menologium tu wymienione, podobnie jak menologium z Baltimore, pochodzi z XI w. W tym tomie F. Halkin wydał dotychczas nie wydane teksty tego menologium, które przełożył A. J. Festugière. Są to następujące teksty: *Pochwała Starca Symeona*, *Męczeństwo św. Agaty*; św. Charalampa; *Zywot św. Auksencjusza*; *Znalezienie głowy św. Jana Chrzciela*; *Zywot św. Aleksego*; *Męka św. Fotyny*; *Męka św. Trofina i Eukarpiona*; *Zywot św. Artemona*; *Zywot św. Jana Klimaka*. W tomie 7 tejże serii znajduje się *Męczeństwo św. Fileasza z Tmuis*, łaciński tekst, wydane przez F. Halkina (s. 105—107).

t. 13: *Saints de Byzance et du Proche Orient*, 1986, s. 171 (format 4°). Tom zawiera 10 życiorysów świętych i sześć mów na cześć świętych. Są to: *Męka św. Proklusa i Hilarego*, żywoty św. Łucji wdowy i Geminiana, św. Domicjana z Tesaloniki, św. Marii, Marty i Łazarza Leukario, *Męczeństwo św. Agatonika*, żywoty św. Bazyliśka, św. Kapitoliny i Eroteis, św. braci Eugeniusza i Makarego, św. Tymoteusza z Prusy, *Męczeństwo św. Gordiena*.

Następuje sześć mów na cześć świętych: Nicetasa z Paflagonii († 890), Jakuba, brata Pańskiego, Tymoteusza, Łukasza, męczenników z Satala, Mikołaja z Myry i Jana Klimaka.

Omówiliśmy tu tylko wydania książkowe prac F. Halkina. Stanowią one podstawę do dalszych badań nad hagiografią patrystyczną i bizantyjską.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

3. Nowe roczniki „Jahrbuch für Antike und Christentum”

Rocznik 29 za rok 1986 przynosi w pierwszej części następujące artykuły: G. Schöllgen (Bonn), *Die Didache als Kirchenordnung. Zur Frage des Abfassungszweckes und seinen Konsequenzen für die Interpretation*, 5—26; E. Dassmann (Bonn), *Zum Paulusverständnis in der östlichen Kirche*, 27—39; Ch. Ratkowitzsch (Wien), *Vergils Seesturm bei Iuvenius und Sedulius*, 40—58; R. Henke (Münster in W.), *Der Romanushymnus des Prudentius und die griechische Prosapassio*, 59—65; W. H. C. Friend (Petersborough), *Fragment of an Acta Martyrum from Q'asr Ibrim*, 66—70; J. Polzer (Calgary), *A Late Antique Goddess of the Sea*, 71—108; A. St. Clair (New Brunswick), *The Torah Shrine at Dura-Europos*, 109—117; U. Koenen (Bonn), *Genesis 19, 4/11 und 22, 3/13 und der Betlehemische Kindermord auf dem „Lotsarkophag” von S. Sebastiano in Rom*, 118—145; D. Stützing (Bonn — Frankfurt), *Das Bronzenbildnis einer spätantiken Kaiserin aus Balajnac im Museum von Niš*, 146—155; K. J. Shelton (Chicago), *Roman Aristocrats, Christian Commissions: the Carrand Diptych*, 166—180; L. Köttsche-Breitenbruch (Berlin), *Windel und Grablinnen*, 181—187. W dziale recenzji są omówione następujące prace: J. van Setters, *In Search for History. Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History*, New Haven — London 1983 (F. Winkelmann — Berlin NRD); J. Gaudemet, *Les sources du droit de l'Eglise en Occident du IIe au VIIe s.*, Paris 1985 (P. Lampe — Bern); H. C. Brennecke, *Hilarius von Poitiers und die Bischofsopposition gegen Konstantius. Untersuchungen zur dritten Phase des arianischen Streites*, Berlin 1984 (M. Durst — Bergisch Gladbach); M. Figura, *Das Kirchenverständnis des Hilarius von Poitiers*, Freiburg i. Br. 1984 (M. Durst — Bergisch Gladbach); G. Albert, *Goten in Konstantinopel*, Paderborn 1984 (K. L. Noetlichs — Aachen); V. C. Corbo, *Il Santo Sepolcro di Gerusalemme*, Jerusalem 1982 (R. Rosenthal-Heginbottom — Göttingen); E. Revel-Neher, *L'arche de l'Alliance dans l'art juif et chrétien du second au dixième siècles*, Paris 1984 (F. Rickert-Bonn); R. Sörries, *Die Bilder der Orthodoxen im Kampf gegen den Arianismus*, Frankfurt a. M. — Bern 1983 (E. J. Clauss-Thomassen-Bonn). Na końcu tomu znajdują się jak zwykle informacje podane przez Franz-Joseph-Dölger-Institut oraz 32 tablice ilustrujące poszczególne artykuły.

W roczniku 30 za rok 1987 znajdują się następujące artykuły: B. Fischer (Trier), *Liturgiegeschichte und Exegesegeschichte. Interdisziplinäre Zusammenhänge*, 5—13; A. Dihle (Heidelberg), *Philosophische Lehren von Schicksal und Freiheit in der frühchristlichen Theologie*, 14—28; M. Durst (Bedburg-Erft), *In medios iudicium est. Zu einem Aspekt der Vorstellung vom Weltgericht bei Hilarius von Poitiers und in der lateinischen Patristik*, 29—57; Ch. Gnika (Münster in W.), *Ein Zeugnis doppelchörigen Gesangs bei Prudentius*, 58—73; H. Brakmann (Bonn), *Synaxis katholike in Alexandria. Zur Verbreitung des christlichen Stationsgottesdienstes*, 74—89; W.H.C. Friend (Petersborough) i G. Dragas (Durham), *Al Eucharistic Sequence from Q'asr Ibrim*, 90—98; D. Stützing (Bonn — Frankfurt), *„ambiguus fruitur veri falsisque figuris. Maritime Landschaften in der spätantiken Kunst*, 99—117; H. Wrede (Köln), *Die spätantike Herme*,

118—148; H. L. Kessler (Baltimore), *Prophetic Portraits in the Dura Europos Synagogue*, 149—155; D. Korol (Bonn), *Zu den gemalten Architekturdarstellungen des NT-Zyklus und zur Mosaikausstattung der „aula“ über den Gräbern von Felix und Paulinus in Cimitile/Nola*, 156—171; J. Engemann (Bonn), *Elfenbeinfunde aus Abu Mena/Ägypten*, 172—186. W dziale recenzji omówiono następujące książki: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, wyd. J. Ritter — K. Gründer, Basel-Stuttgart 1984 (K. Bormann — Bonn); E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, Edinburgh 1986 (J. Maier — Köln); F. R. Gahbauer, *Das antropologische Model. Ein Beitrag zur Christologie der frühen Kirche bis Chalcedon*, Würzburg 1984 (L. Abramowski-Tübingen); A. Faivre, *Les laïques aux origines de l'Eglise*, Paris 1984 (G. Schöllgen — Bonn); P. Hofrichter, *Im Anfang war der „Johannesprolog“*, Regensburg 1986 (H. M. Schenke — Berlin); G. P. Luttikhuisen, *The Revelation of Elkhasai*, Tübingen 1985 (F. S. Jones-Göttingen); Origenes, *Der Kommentar zum Evangelium nach Matthäus*, t. H. J. Vogt, Stuttgart 1983 (R. Göglér — Ulm); Alexandre de Lycopolis, *Contre la doctrine de Mani*, t. A. Villey, Paris 1985 (H. M. Schenke — Berlin); S. Vollenweider, *Neuplatonische und christliche Theologie bei Synesios von Kyrene*, Göttingen 1985 (Ch. Elsas — Berlin); P. G. J. Post, *De haanscene in de vroeg-christelijke kunst*, Utrecht 1984 (C. Nauerth — Bad Bergzabern); F. Prévot, *Recherches archéologiques franco-tunisiennes à Mactar*, t. 5, Rome 1984 (G. Sanders — Gent); I. Levin, *The Quedlinburg Itala*, Leiden 1985 (F. Rickert — Bonn). Na końcu tomu znajdują się wiadomości na temat działalności Instytutu Dölgera w Bonn. Do tomu załączono 26 tablic.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

4. „Corpus Christianorum. Series Graeca” (ed.)

W roku 1986 ukazały się dalsze dwa tomy serii *Corpus Christianorum. Series Graeca*, którą recenzujemy od początku jej powstania w niniejszym biuletynie.

t. 14: Anonymi Auctoris Theognosiae (s. IX/X), *Dissertatio contra Iudaeos*, wyd. M. Hostens, Turnhout (Brepols), Leuven (University Press) 1986, s. LXXX + 311.

Niniejszy tom stanowi kolejne *ineditum* bizantyńskie ukazujące się w serii *Corpus Christianorum*. Autor tego traktatu przeciw Żydom (*Dialexis kata Ioudaion*) pozostaje nieznany. Jednakże wydawca twierdzi, że jest on autorem traktatu *Theognosia*, wykorzystanego w *Panoplia dogmatica Eutymiusza Zygadeny* PG 130, 28 D, 257 C, 312 D oraz *Komentarza do Ewangelii św. Jana* wydanego przez A. Hansmanna, Paderborn 1930. *Dialexis* jest dziełem długim, ale precyzyjnie zbudowanym i prawdopodobnie niekompletnym, urywa się bowiem w czasie komentowania proroctwa Daniela. Powstało ono w latach 907/908, a kodeks, z którego zostało wydane, pochodzi z połowy X w, choć nie jest autografem autora. Jest to pismo wyraźnie apologetyczne — zbija naukę Żydów na podstawie Starego Testamentu, który stanowi podstawowe źródło dzieła. Autor wprawdzie zna tradycję egzegetyczną Ojców, ale idzie własną drogą i niejednokrotnie cytuje nawet rzadko używane teksty Pisma. Używa również *Testimonium Flavianum*, choć w innej formie od tej, którą znamy z wydań współczesnych. *Dialexis* można streścić w trzech тезach: Chrystus chrześcijanin jest nazywany Bogiem już w Starym Testamencie (rozdz. I), Chrystus chrześcijanin został przepowiedziany przez proroków (rozdz. II—VI), Chrystus Mesjasz już przybył (rozdz. VII—XII). Wydanie krytyczne tekstu, jak zwykle w *Corpus Christianorum* jest wzorowe, opatrzone długim wstępem oraz indeksami słów, cytatów biblijnych oraz innych źródeł.

t. 15: *Catenae Graecae in Genesim et im Exodum II. Collectio Coisliniana*, wyd. F. Petit, Turnhout (Brepols), Leuven (University Press) 1986, s. CXIX + 308.

Zainteresowanie się katenami egzegetycznymi datuje się od początku XX w., choć i przedtem zwracano na nie uwagę (np. wydanie katen P. Cramera). CCG podjęło niewdzięczny trud wydawania tych utworów tak bardzo ważnych zarówno dla historii egzegezy, jak i dla samej patrologii, jako że zawierają niejedenkrotnie cytaty dzieł, które zaginęły. Ukazały się więc już w tej serii *Katena synaicka do Księgi Rodzaju i Wyjścia* (t. 1), *Katena do Eklezjastesza* Prokopa z Gazy (t. 4), *Katena Trium Patrum do Eklezjastesza* (t. 11). Wydana tu katena odbiega od innych, jako że opiera się nie tyle na tekście biblijnym, ile na *Komentarzu do Oktateuchu* Teodoreta z Cyru (PG 80, 76—528, nowsze wydanie J. F. Marcos—A. Saénz-Badilloz, Madrid 1979), a celem jej jest, jak pisze autorka we wstępie (s. XIX), wyjaśnienie pozycji Teodoreta poprzez cytaty pisarzy poprzedzających go i mu współczesnych. Stemma na tejże stronie dobrze wyjaśnia pozycję tej nowej kateny w stosunku do innych. Zawiera ona fragmenty następujących pisarzy: Orygenes († 254), Eustacjusza z Antiochii († przed 337), Euzebiusza z Cezarei († 339), Akacjusza z Cezarei († 363), Bazylego Wielkiego († 379), Grzegorza z Nazjanzu († 390), Diodora z Tarsu († przed 394), Grzegorza z Nyssy († 394), Jana Chryzostoma († 407), Seweriana z Gabala († po 408), Teodora z Mopsuestii († 428), Izydora z Peluzjum († 435), Cyryla Aleksandryjskiego († 444), Gennadiusza z Konstantynopola († 471). Ponieważ większość pisarzy pochodzi z kręgu szkoły antiocheńskiej, dziwi obecność Cyryla Aleksandryjskiego. Obok tych fragmentów Ojców ważne są cytaty z różnych przekładów Starego Testamentu na język grecki. Tom kończy szereg indeksów: związków z *Katena Moskiewską*, dzieł i pisarzy cytowanych oraz cytatów i aluzji do ksiąg Pisma Świętego, a na końcu zestaw użytych rękopisów. Tom ten, wydany przez F. Petit, niestrudzoną badaczkę katen, stanowi nowy krok dla ich poznania i wydobywania z niepamięci cytatów pisarzy epoki patrystycznej.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

5. Encyklopedia augustyńska (cd.)

W *Biuletynie patrystycznym* Coll. Theologica 51 (1981) z. 2, 157—159 pisałem o projekcie wydania Encyklopedii Augustyńskiej. Jej pierwszy zeszyt ukazał się w roku 1986¹. Uwagi sprzed lat wymagają poprawek i uzupełnień: w Komitecie redakcyjnym pokazały się dwa nowe nazwiska: S. Lancel i R. Herzog. Wydawcą jest Schwabe, a nie jak podano mylnie Schwalbe. W pierwszym zeszycie nie znalazła się zapowiadzana lista dzieł niepewnych i nieautentycznych św. Augustyna, co jest wielką szkoda, jako że liczba utworów pseudoaugustyńskich jest znaczna. We wstępie, napisanym w trzech językach, znajdują się na ogół wiadomości podane we wspomnianym omówieniu, tyle że nieco dłuższe. Ważne są jednak dwie wiadomości: w Instytucie Augustyńskim w Würzburgu opracowano komputerową konkordancję słów zawartych w pismach św. Augustyna (5 025 000 słów!) oraz bibliografię zawierającą około 50 000 dzieł i prac dotyczących św. Augustyna. Na ss. XXVI—XLI znajduje się lista dzieł biskupa Hippony oraz ich wydań. Na

¹ *Augustinus-Lexikon*, hrsg. C. Mayer, in Verbindung mit E. Feldmann, W. Geerlings, R. Herzog, S. Lancel, G. Madec, G. O'Daly, A. Schindler, O. Wermelinger, A. Wlosok. Redaktion K. H. Chelius, vol. I, fasc. 1/2, *Aaron—anima—animus*, Verl. Schwabe and Co. AG, Basel-Stuttgart 1986, LII+319, cena: 60 fr. szwajc. lub 74 marki RFN.

szpaltach 1—319 podane są hasła. Oto ich zestawienie (lemmy podane są po łacinie, artykuły zaś w języku angielskim, francuskim lub niemieckim): Aaron, Abel, Abeloim, Abortus, Abraham, Abstinencia-continentia, Academia, Academicis (De), Accedit verbum ad elementum et fit sacramentum, Accidens, Acta contra Fortunatum Manichaeum, Actio — contemplatio, Adam, Adeodatus, Adimantum Manichaei discipulum (Contra), Adimentus, Adiutorium quo — adiutorium sine quo non, Admonitio, Admonitio Donatistarum de Maximianistis, Adnotationes in Iob, Adventus Christi, Adversarium legis et prophetarum (Contra), Adulatio, Adulterinis coniugibus (De), Adulterium, Aegyptus, Aenigma, Aequalitas, Aetas, Aeternitas, Afer, Affectus (passio, perturbatio), Africa, Agon, Agone Christiano (De), Agrippinus episcopus Carthaginensis, Alienatio, Allegoria, Alleluja, Altare, Alypius, Ambitio, Ambrosius, Amen, Amicitia, Amor, Amphitheatrum, Angelus, Anima, animus (w środku tego hasła kończy się zeszyt). Jak widzimy tytuły odpowiadają zapowiedziom: są więc terminy filozoficzne i teologiczne, osoby, nazwy dzieł itd. Wszystkie artykuły posiadają przypisy: krótsze na końcu, dłuższe po każdym podrozdziale. Podana jest także bibliografia zawierająca opracowania ogólne na dany temat jak i dotyczące tego tematu w dziełach św. Augustyna. W ten sposób hasła wykraczają w pewien sposób poza zainteresowania czysto augustyńskie, czego przykładem mogą być Ambroisus czy też Africa, do których sięgnie niejednokrotnie człowiek zajmujący się św. Ambrożym czy też problematyką afrykańską. Szkoda, że jak to ma miejsce w encyklopediach tego rodzaju, nie podano żadnych informacji na temat samych autorów haseł. Stoimy wobec bardzo poważnego wydarzenia w dziedzinie studiów augustyńskich oraz patrystycznych w ogóle. Oby dalsze zeszyty mogły się ukazywać w przewidzianym rytmie.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

6. Nawrócenie religijne w pierwszych wiekach chrześcijaństwa

W dniach 8—10 maja 1986 r. odbyło się w Institutum Patristicum Augustinianum w Rzymie XV spotkanie badaczy starożytności chrześcijańskiej na temat religijnego nawrócenia w pierwszych wiekach naszej ery. Materiały z tego spotkania zostały opublikowane w periodyku Augustinianum 27 (1987) z. 1—2, zatytułowanym *La conversione religiosa nei primi secoli cristiani*. W tym miejscu wypada przypomnieć, iż problematykę dotyczącą nawrócenia w starożytności począwszy od Aleksandra Wielkiego a skończywszy na św. Augustynie opracował A. D. Nock (*Conversion. The Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo*, Oxford 1933), zaś G. Bardy napisał książkę na temat nawracania się na chrześcijaństwo w pierwszych wiekach jego istnienia (*La conversion au christianisme durant les premiers siècles*, Paris 1947). Publikacja, którą zamierzamy omówić jest niewątpliwie przyczynkiem do lepszego poznania fenomenu radykalnej zmiany życia w związku z przyjęciem nowej religii, niekoniecznie chrześcijańskiej.

M. Parente ukazuje w panoramiczny sposób próby ujmowania fenomenu nawrócenia religijnego przez uczonych w ciągu ostatniego półwiecza, począwszy od wyżej wspomnianego A. D. Nocka, a skończywszy na badaniach dokonywanych w ostatnich latach (*L'idea di conversione da Nock ad oggi*). Autor podkreśla oryginalne i nowatorskie wręcz ujęcia tej problematyki przez światowej sławy brytyjskiego uczonego. A. D. Nock zdołał bowiem przełożyć na język historyczny ideę nawrócenia w ogóle, czego nie zdołał dokonać nikt po nim. Wydaje się jednak, iż można mówić w jego przypadku o pewnym braku uczciwości, ponieważ pisząc przedmowę do książki W. Jamesa, który był twórcą pragmatyzmu filozoficznego, a którego konferencje opublikowane w dziele zatytułowanym *The Varieties of Religious*

Experience. A Study in human Nature, London 1902, stały się dla niego inspiracją, nic o tym nie wspomina. Autor wyraża życzenie, by kolejne spotkanie badaczy starożytności chrześcijańskiej przyczyniło się w pewnej mierze do kontynuowania linii zapoczątkowanej przez A. D. Nocka.

E. Irmscher dokonuje analizy pojęcia *conversio* i podaje jego odpowiedniki w języku greckim (*Sul concetto di conversio e i corrispondenti termini greci*), którymi są *metastrophé* i *epistrophé*, przy czym ten ostatni termin jest najbardziej odpowiedni do oddania idei nawrócenia. W chrześcijaństwie utrwałał się on stopniowo, tak iż począwszy dopiero od św. Augustyna znalazł swoje stałe zastosowanie. Pojęcie *conversio* w sensie *epistrophé* znajduje się zarówno w Wulgacie, jak i w pismach pierwszych Ojców Kościoła niekiedy w połączeniu z terminem *paenitentia*, po grecku *metánoia*. Język grecki na oznaczenie nawrócenia się na filozofię stosował określenie *periagogé*, stworzone przez Platona. Język łaciński był uboższy i miał na oznaczenie fenomenu radykalnej zmiany życia tylko jeden jedyny termin, tj. *conversio*.

P. G. Alves de Sousa omawia problematykę nawrócenia religijnego na podstawie Listu do Koryntian św. Klemensa Rzymskiego (*A conversao em Clemente de Roma. Metánoia, uma palavra chave*), w którym papież wzywa do rozdarta wąsami gminę chrześcijańską do zgody i odwrócenia się od grzechu. W liście tym kluczową rolę odgrywa termin *metánoia*. Z kolei M. Mees przeprowadza pewnego rodzaju komparację pomiędzy Jezusowymi wezwaniami do pokuty oraz apelami Klemensa Aleksandryjskiego w sprawie nawrócenia się ludzi do Boga (*Jesu Bussruf und die Bekehrung bei Clemens von Alexandrien*). Autor dochodzi do wniosku, iż nie mają racji ci współcześni uczeni, którzy zarzucają kierownikowi szkoły aleksandryjskiej brak zrozumienia podstawowych wymagań Ewangelii. Należy bowiem pamiętać o tym, iż Klemens działał w kręgach intelektualistów o mentalności hellenistycznej, musiał zatem wzywać ich do pokuty i nawrócenia posługiwać się przykładami zaczerpniętymi z żywotów sławnych filozofów.

Osobliwy przypadek w historii nawróceń stanowi osoba Tertuliana, który najpierw przyjmuje chrześcijaństwo, następnie zaś nawraca się na montanizm. Tę kwestię przedstawia V. Grossi (*A proposito della conversione di Tertuliano al montanismo — De pudicitia I, 10—13*), który podkreśla, iż zerwanie z Kościołem katolickim przez kartagińskiego retora było głównie podyktowane pragnieniem osiągnięcia większej doskonałości. Wzorem dla Tertuliana był św. Paweł, który swego czasu porzucił definitywnie religię możeszową. Dlatego też posłuszny głosowi swojego sumienia kartagiński retor podjął decyzję przejścia na montanizm. Czymże jednak było jego poprzednie nawrócenie religijne jak nie czymś w rodzaju *conversio philosophica*?

Inny ciekawy przypadek stanowi postać Firmicusa Maternusa, który z poganina stał się chrześcijaninem, następnie zaś misjonarzem pogan, o czym mówi I. Opelt (*Firmico Materno. Il convertito convertitore*). Gwałtowne w stylu dzieło apologetyczne retora sycylijskiego *De errore profanarum religionum* dobitnie wskazuje na to, iż *conversio ad Deum* nie polega jedynie na rozumowym przyznawaniu się do błędu i na czynieniu pokuty, lecz o jego autentyczności powinno świadczyć przyjęcie walecznej postawy wobec wszystkich błędów, jakie znajdują się na świecie. Zdaniem Firmicusa Maternusa pogaństwo powinno raz na zawsze zniknąć z powierzchni ziemi, aby mogła trwać prawda, która jest tylko jedna.

Ph. Pergola przedstawia świadectwa archeologiczne dotyczące nawróceń religijnych w Rzymie w III w., na podstawie katakumb Domitylli (*La conversione a Roma nel III secolo: tentativo di una lettura delle testimonianze archeologiche della catacomba di Domitilla*). Spośród siedmiu najstarszych grobowców sześć udało się zidentyfikować. Pierwszy, należący do niejakiego Amplatusa, nie zawiera żadnych śladów chrześcijańskich, włączenie zaś go do katakumb zostało podyktowane, jak się wydaje, względami praktycznymi. Drugi z kolei, zawierający szczątki czterech zmarłych i będący własnością

Flawiuszów dostarcza dowodów na to, iż pierwsze nawrócenia na chrześcijaństwo miały miejsce w tym rodzie w III w. Grobowiec trzeci, noszący nazwę Dobrego Pasterza i należący do jakiejś prywatnej osoby, wskazuje na długotrwały proces chrystianizacji w jej rodzinie, który zakończył się pełnym sukcesem w połowie IV w. Z dwóch dalszych grobowców, należących odpowiednio do Flawiuszów i Aureliuszów, zwłaszcza pierwszy z nich dostarcza świadectw chrześcijańskich, na podstawie których można stwierdzić, iż większość osób należących do tego rodu była chrześcijanami. Szósty wreszcie zidentyfikowany grobowiec, zwany *Scalone* 1897, ma charakter całkowicie chrześcijański.

P. Keresztes mówi na temat fenomenu nawrócenia religijnego Konstantyna Wielkiego (*The Phenomenon of Constantine the Great's conversion*). Jest faktem, iż cesarz ten przyjął chrzest na łożu śmierci z rąk ariańskiego biskupa Euzebiusza z Nikomedii. Problemem pozostaje jednak autentyczność tego kroku. Naturalnie nie można mówić tutaj o analogii między Konstantynem a św. Pawłem czy św. Augustynem. Ponieważ jednak każde prawdziwe nawrócenie jest dziełem Bożej łaski i nosi znamiona tajemnicy, stąd też przekracza ludzkie możliwości badania tego typu zjawisk.

D. Devoti omawia problematykę snu i nawrócenia w ujęciu Ojców (*Sogno e conversione nei Padri: considerazioni preliminari*). Istnieje różnica między snem a wizją, jakkolwiek są to zjawiska podobne. Odmienność ta dotyczy głównie sposobu, w jaki bóstwo komunikuje się z człowiekiem. Wzmianki o snach, które spowodowały nawrócenie się kogoś, spotykamy np. u Tertuliana i Orygenesza. Zjawiają się w nich przeważnie istoty anielskie albo ludzkie (np. męczennicy), które zachęcają poganina lub katechumena do radykalnej zmiany życia. Najbardziej jaskrawym przykładem tego typu zjawisk może być osoba żołnierza Bazylidesa, o którym wspomina Euzebiusz z Cezarei (HK VI, 5, 6).

Problematykę nawrócenia w ujęciu św. Ireneusza z Lyonu przedstawia E. Peretto (*La conversione in Ireneo di Lione: ambiti semantici*). Autor zaznacza, iż dla tego biskupa *epistrophé* polega nie tylko na zmianie sposobu myślenia, lecz jest to równocześnie powrót do Boga Starego i Nowego Testamentu i do Kościoła Chrystusowego. Jak twierdzi Tertulian (Apol. 18, 4), człowiek nie rodzi się chrześcijaninem, lecz nim się staje. Niekiedy jest to proces długotrwały. J. Doignon próbuje przedstawić jego przebieg na przykładzie św. Hilarego z Poitiers, którego nawrócenie poprzedzone było naukowym sceptycyzmem, a następnie zmęczeniem wskutek filozoficznych poszukiwań (*Scepticisme, lassitude et conversion chez Hilaire de Poitiers*).

R. Canévet omawia schemat nawrócenia religijnego na podstawie prologu *De Trinitate* św. Hilarego z Poitiers oraz VII księgi *Wyznań* św. Augustyna (*Le schéma de conversion dans le Prologue „De Trinitate” d'Hilaire de Poitiers et le Livre VII des „Confessions” d'Augustin: problématique d'un temps*). Zdaniem obu tych Ojców poznanie Boga dokonuje się etapami. Jest to najpierw poszukiwanie Go za pomocą rozumu naturalnego, następnie odnajdywanie Go na kartach Pisma Świętego (Hilary) lub w dziełach platonicznych (Augustyn), wreszcie odkrycie Go w Chrystusie, który jest życiem (Hilary) i drogą (Augustyn).

F. Trisoglio przedstawia problematykę nawrócenia w ujęciu św. Grzegorza z Nazjanzu (*La conversione in s. Gregorio di Nazianzo*), omawiając kolejno naturę nawrócenia, bodźce i środki do jego realizacji, opory i przeszkody występujące na drodze do tego celu oraz skutki wywołane powrotem do Boga. Autor poświęca też nieco miejsca perwersji na przykładzie Juliana Apostaty. Nawrócenie jest zdaniem Grzegorza z Nazjanzu powrotem do momentu stworzenia, tj. do chwili, w której człowiek wyszedł z rąk Boga.

C. Moreschini omawia problem nawrócenia religijnego Lucjusza, bohatera *Metamorfóz* Apulejusza, który po wielu perypetiach życiowych decyduje się na oddawanie czci boskiej Izydzie (*Alcune considerazioni sulla*

conversione di Lucio nelle „Metamorfosi” di Apuleio). Na temat doświadczenia religijnego Juliana Apostaty mówi N. Gauthier (*L'expérience religieuse de Julien dit l'Apostat*), przedstawiając ważniejsze fakty z życia tego imperatora oraz odbytą przez niego drogę duchową. Autor dochodzi do wniosku, iż porzucenie przez Juliana chrześcijaństwa było spowodowane nie tyle obiekcjami o charakterze racjonalnym, co wewnętrzną potrzebą mistycznej ekstazy, którą zaspokoić zdołało pogaństwo.

Ciekawy przypadek w historii nawróceń znajdujemy w osobie Syneziusza z Cyreny, o którym mówi J. Coman (*Synésius de Cyrene. Fut-il un converti véritable?*). Zdaniem autora istnieją podobieństwa pomiędzy drogą życiową tego biskupa i dochodzeniem do prawdy przez św. Justyna i św. Augustyna. Z kolei o nawróceniach opisanych w *Historii kościelnej* Rufina z Akwilei mówi L. Dattrino (*La conversione al cristianesimo secondo la „Historia ecclesiastica” di Rufino*), zwracając szczególniejszą uwagę na nawrócenie Etiopii, Gruzji, jednego z plemion saraceńskich i wojska.

Kwestie lingwistyczne z zakresu problematyki nawrócenia omawia na podstawie wybranych dzieł św. Augustyna M. L. Angrisani Sanfilippo (*Il linguaggio della conversione in alcune opere di Agostino*). Autorka analizuje niektóre terminy, których biskup Hippony używa w swoich dialogach filozoficznych. Na temat refleksji przeprowadzonej przez św. Augustyna w jednym z listów nad decyzją podjętą przez jego przyjaciela Marcjanusa przejścia na chrześcijaństwo mówi S. Poque (*Reflexion d'Augustin sur la conversion de son ami Marcianus — Ep. 258*). W świetle wypowiedzi biskupa Hippony autorka dochodzi do wniosku, iż nawrócenie jest przede wszystkim pojednaniem się z samym sobą i nie wymaga zmiany kultury, lecz obyczajów. S. Biolo mówi o wpływie nawrócenia moralnego na nawrócenie religijne i *vice versa*, czyniąc to na przykładzie św. Augustyna (*Reciproco influo tra la conversione morale e la conversione religiosa in s. Agostino*).

E. Bammel omawia problematykę związaną z nawracaniem się na judaizm (*Rückkehr zum Judentum*). Autor poddaje analizie przypadki przyjmowania przez pogan religii możeszowej, jak również powrotu do niej tych, którzy od niej odeszli, przechodząc niejednokrotnie na chrześcijaństwo.

ks. Jan Gliściński SDB, Warszawa

II. KOMUNIKATY

Stan pierwotny człowieka w ujęciu św. Hilarego z Poitiers

Ojcowie Kościoła poruszali w swoich dziełach literackich różne zagadnienia dotyczące wiary i zasad życia chrześcijańskiego¹. W sposób szczególnie interesowała ich kwestia istoty Boga, relacja Osób w Trójcy Świętej, problem boskości i człowieczeństwa Chrystusa, sprawy związane z życiem Kościoła. W ich literackiej spuściźnie znajdujemy także wiele myśli i komentarzy dotyczących człowieka, w szczególności zaś ukazujących jego istotę w świetle nauki Bożego Objawienia. Wśród tych antropologicznych dociekań Ojcowie Kościoła stawiali sobie również pytania o początki ludzkości, o pierwotny stan człowieka.

Wydają się interesujące poglądy dotyczące stanu pierwotnego człowieka u jednego z tych wczesnochrześcijańskich pisarzy i teologów, a mianowicie u św. Hilarego z Poitiers. Do tego typu poszukiwań upaważnia przede wszy-

¹ Informacja o pracy magisterskiej przygotowywanej w ramach seminarium patrologii Akademii Teologii Katolickiej pod kierunkiem ks. doc. dr. hab. Emila Stanuli.

stkim zasadniczy motyw jego myśli teologicznej, którym jest historia zbawienia człowieka. Kierując się tym motywem, wielokrotnie podaje on na kartach swoich pism egzegetyczno-teologicznych, jak: *Tractatus super Psalmos*, *Commentarius in Matthei Evangelium*, *Tractatus mysteriorum*, *De Trinitate* swoje poglądy i refleksje dotyczące wydarzeń, które dały początek historiozbawczemu procesowi.

Przy pomocy metody analityczno-syntetycznej można uszeregować te poglądy wokół trzech problemów: stworzenia, natury oraz przeznaczenia pierwszego człowieka.

W interpretacji Hilarego ze stworzeniem człowieka ma ścisły związek stworzenie świata w ogóle. Zdaniem biskupa Poitiers ziemia została przez Boga w taki sposób ukształtowana, aby mogła być zamieszкана przez ludzi. Co więcej, wszystkie stworzenia zostały im oddane do użytku. Człowiek stanowi ukoronowanie całego stwórczego dzieła, zaś jego powstanie przebiegało jakby w dwóch etapach. W pierwszym Bóg stwarzając człowieka na swój obraz i podobieństwo powołał do bytu jego duszę, w drugim zaś ukształtował mu ciało z ziemskiej materii. W trakcie tego dwuetapowego dzieła stworzenia człowieka Hilary dostrzega jednocześnie potrójną działalność Stwórcy: stworzenie duszy, stworzenie ciała oraz połączenie tych dwóch elementów poprzez tchnienie Bożego ducha. Ten stwórczy proces zastosowany tylko i wyłącznie do człowieka świadczy o jego jedynej randze we wszechświecie, jak również i o tym, że jest on najdoskonalszym dziełem Boga.

Hilary poświęca też wiele miejsca pierwotnej naturze człowieka, omawiając sprawy dotyczące jego ciała, duszy i woli. Zdaniem biskupa z Poitiers ciało Adama posiadało inne właściwości przed grzechem pierworodnym, a inne po rajskim upadku. W swoim pierwotnym stanie było ono wolne od cierpień i strachu, które mają swoje źródło w grzechu. Nie miało ono nieuporządkowanych pożądań oraz nie podlegało wpływowi złych duchów. Charakteryzowało się niezmiennością, harmonią i nieśmiertelnością. Poprzez zgodną współpracę i jedność z duszą mogło stać się uduchowione.

Stworzona na obraz i podobieństwo Boże dusza Adama charakteryzowała się rozumnością, ruchliwością, lekkością, subtelnością, bezcielesnością i nieśmiertelnością. Dzięki tym właściwościom dusza ożywiła ciało, powodowała, że człowiek miał możliwość poznawania Boga.

W stanie przed pierwszym grzesznym upadkiem wolę człowieka, określaną przez Hilarego jako poruszenie umysłu, cechowały niewinność, prostota, czystość intencji, rozumność, umiar, przestrzeganie Bożych przykazań. Woli przyznaje Hilary rolę czynnika oddziaływującego zarówno na ciało, jak i na duszę.

Zdaniem Atanazego Zachodu były dwa zasadnicze cele, do których Stwórca przeznaczył rajskiego człowieka. Wykorzystując jedyne w swoim rodzaju wartości, jak rozum, zdolność umysłowego poznania, mowę czy umiejętność wartościowania, człowiek miał panować nad sobą i wszystkimi stworzeniami. Był on również zdolny do poznania swojego Stwórcy i oddania Mu czci. To przeznaczenie człowieka w sposób najkrótszy wyraża Hilary w stwierdzeniu, że pierwszy człowiek miał być królem i kapłanem.

Jego zdaniem stan życia, który stał się udziałem pierwszego człowieka, jakkolwiek czynił go panem stworzenia i dawał mu możliwość nawiązywania szczególnie bliskich kontaktów z Bogiem, jednak nie był absolutny czy idealny; nie był to także ostateczny kres możliwości rozwoju Adama. Dobra, jakimi pierwszy człowiek został łaskawie obdarzony przez Stwórcę, miały stanowić pomoc do realizacji ciągłego duchowego postępu. Stan życia, w jakim się znajdował, nie był statyczny, lecz dynamiczny, to znaczy dawał możliwość zmiany. Ta zmiana mogła nastąpić w kierunku pozytywnym, czyli człowiek mógł przy pomocy duszy, a zwłaszcza woli, nie tylko podtrzymywać w sobie stan pierwotnej niewinności, ale i rozwijać się duchowo aż do osiągnięcia *corpus spirituale*.

Stan rajskiego życia rozwinął się jednak w przeciwnym do oczekiwanego kierunku. Pierwszy człowiek nie wytrzymał trudu postawionych przed nim zadań i możliwości. Zamiast bardziej zbliżyć się do Boga, przez grzech oddalił się od Niego, tracąc tym samym swoją królewską i kapłańską godność. Będąc ulubieńcem Boga, Adam nie stracił możliwości skorzystania z miłosierdzia. Odtąd zaczęła się znacząca obrazem Bożej miłości historia zbawienia rodzaju ludzkiego, dzieje powrotu człowieka do stanu koegzystencji z Bogiem. Dzieje te znajdują swoje ukoronowanie w dziele Chrystusa — drugiego Adama, które to dzieło, w myśli św. Hilarego, jest odrestaurowaniem utraconego na skutek grzechu pierworodnego rajskiego porządku.

ks. Tadeusz Kołosowski SDB, Warszawa